

Фаріон І. Д.,
доктор філологічних наук, доцент,
професор катедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

СУСПІЛЬНИЙ СТАТУС СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ (ДІЯХРОННИЙ АСПЕКТ: XVI – XVII СТ.)

Анотація. Стаття присвячена проблемі вивчення діяхронної соціолінгвістики в контексті кореляції суспільного статусу староукраїнської (руської) мови та персоналістичної лінгвофілософії як нового напрямку сучасного українського мовознавства. Розкрито значення термінів «суспільний статус мови» та «мовна особистість», їхнє наповнення та кореляція в добу XVI – XVII ст. Визначено основні історичні події та ідеологічні тенденції того часу, що суттєво впливали на етномовну свідомість інтелектуально-духовної еліти. Розкрито значення нової ідеологічної тенденції, зумовленої епохальною релігійною подією, – Берестейською унією 1596 року: конфесійне протиставлення *православний – католик – уніят* поступилося етнічному протиставленню *поляк – українець*, що має безпосередній вплив на посилення статусу староукраїнської (руської) мови.

Проблематику розкрито на прикладі етномовної свідомості знакових постатей передмодерного часу І. Вишенського, І. Потія, М. Смотрицького, П. Могили та визначено їхній вплив на характер статусу староукраїнської (руської) мови в час бездержавного існування. Уніят І. Потій, ортодоксальний православний І. Вишенський, спершу православний, відтак уніят М. Смотрицький, «вестернізований» митрополит Православної церкви П. Могила – всі вони разом стали персоніфікаторами багатомовної моделі розвитку колонізованої Української держави: сакральне протиставлення *церковнослов'янська – проста руська мови (староукраїнська)* і соціальне протиставлення: *польська – проста руська мови (староукраїнська)*. Така подвійна мовна опозиційність свідчила про тогочасну розбалансовану етномовну свідомість, що загрожувала статусові староукраїнської (руської) мови в умовах *gente Ruthenus, natione Polonus*.

Ключові слова: діяхронна соціолінгвістика, етномовна свідомість, суспільний статус староукраїнської (руської) мови, мовна особистість.

Вивчення діяхронної соціолінгвістики в контексті кореляції суспільного статусу староукраїнської мови та персоналістичної лінгвофілософії – новий напрям сучасного українського мовознавства. Він передбачає реконструкцію історичної мовної дійсності та особистісну **мовну та етномовну свідомість**.

Наша мета – порушити цю важливу проблему, завести її в канон сучасних досліджень із поширенням на теперішню соціолінгвальну проблематику з формулюванням засвоєних чи незасвоєних уроків. Задля цього визначаємо завдання: 1) розкрити значення термінів «суспільний статус мови» та «мовна особистість», їхнє наповнення та кореляція в аналізовану пору (XVI–XVII ст.), 2) означити визначальні ідеологічні тенденції того часу, 3) вивести перелік знакових персон, що зумовлений їхнім персональним внеском у лінгвістичну компетенцію свого часу та систему мовних пріоритетів, маніфестованих через суспільний статус староукраїнської (руської) мови.

Спеціальних і системних монографічних досліджень на цю тему, крім нещодавньої нашої праці [8], ми не виявили, хоч, звісно, низка науковців торкалися цієї проблематики частково чи принагідно і залежно від основного об'єкта дослідження. Знаковими є класичні праці українських мовознавців П. Житецького [1], І. Огієнка [6], В. Німчука [5], окремі розвідки А. Жуковського [2], П. Кралюка [3] та ін.

1. До проблеми понять «суспільний статус мови» та «мовна особистість»

Центром діяхронних соціолінгвістичних досліджень є еволюція *статусу мови* як вивернення мови у впливі на суспільство. Лінгвісти празької лінгвістичної школи зазначають, що «*суспільний статус літературної мови полягає в ролі, яку вона виконує, відображаючи культурне життя і цивілізацію, конкретніше – роботу і результат наукової, філософської та релігійної думки, політичної і соціальної, юридичної та адміністративної*» [4, с. 134]. Соціолінгвістичний чинник проявляється передусім у змінах (підвищенні чи пониженні) мовного статусу. Термін *статус мови* (лат. status «становище») в історичному контексті трактуємо як правове становище мови в суспільстві, визначене законом, функціями мови в суспільстві, ставленням до неї її носіїв та їхньою мовною свідомістю. Статус мови впритул пов'язаний зі статусом політичним через низку спільних категорій: *престижу* як оцінки суспільством місця статусу в суспільно визнаній шкалі цінностей: *авторитету, міри впливу і міри свободи*.

Наша мета – розкрити статус староукраїнської (руської) мови крізь психолінгвістичне поняття *мовної свідомості* та *мовної особистості*. Термін *мовна свідомість* трактуємо як сукупність культурно і соціально зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [10, с. 145; 7, с. 13]. Разом із тим мовна свідомість існує у двох формах – колективній (суспільній) та індивідуальній. Якщо індивідуальна мовна свідомість формується переважно під впливом мовних знань, світогляду й особистого досвіду, то колективна (суспільна) – зумовлена культурними традиціями, панівними ідеологічними і ціннісними орієнтаціями [7, с. 15]. Індивідуальна мовна свідомість притаманна знаковим особистостям доби (у нашій розвідці – це І. Потій, І. Вишенський, М. Смотрицький, П. Могила), що не лише фокусували в собі характерні мовні знання та мовно-оцінні судження, але силою свого авторитету впливали на мовний розвиток і мовний статус. У цьому сенсі *мовна свідомість* корелюється з поняттям *мовної особистості* як родове поняття з видовим, становлячи стрижень мовної особистості. Мовна особистість – це персоніфікований фокус світогляду епохи, який формують визначальні історико-ідеологічні тенденції.

2. Про визначальні історико-ідеологічні тенденції того часу

Оснoвним генератором ідей та їхнім монополістом у пору бездержавного для українців XVI–XVII ст. була церква як інституція та її духовно-освітні середовища. Ставлення української церкви до *руської (простой) мови* (сучасний термін *староукраїнської мови*) стало іспитом на віднайдення та утвердження українськомовної ідентичності і спроможності на власну реформу. Живий струмінь Відродження та Реформації захитав консервативність церковнослов'янського простору, і так звана *проста мова*, продираючись крізь світоглядові упередження, увійшла до сакральних текстів з винятково прагматичною мотивацією: аби зрозумів читач, з огляду на незрозумілість для нього церковнослов'янської мови. Проте цього було замало, щоб церква стала провідником у розвитку етномовної свідомості та кристалізації української (руської) ідентичності.

Вирішальною подією церковної історії стало виникнення Унійної церкви 1596 року, що кардинально вплинуло на етномовну свідомість того часу. Крім тенденційно поширеного лементу про зраду, ця церква внесла у свідомість клиру та мирян нове трактування єдності: не конфесійне, а етнічне (за М. Смотрицьким, «Руси з Руссю»), і *руська мова* в тих процесах посіла далеко не другорядну роль, попри подальше тяжіння клиру до «нашого церковнослов'янського язика» й одночасного протиставлення його *простій руській мові*. «Вестернізований» релігійний вибір заклав основи нового структурування етномовної свідомості з визначальним етногенетичним та мовним чинником, який сформулював М. Смотрицький: «...не вироджується зі своєї крові той, хто мінє віру. <...>. Отже, не віра русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження й кров руська, польська, литовська» («Верифікація невинності», 1621 р.) [11, с. 72].

3. Мовні особистості як «дух часу»: Іван Вишенський, Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький, Петро Могила.

Невипадково саме представники різного церковно-духовного середовища І. Потій (уніят), І. Вишенський (ортодоксальний православний), М. Смотрицький (спершу православний, відтак уніят), П. Могила (митрополит Православної церкви) стали персоніфікаторами багатомовної моделі розвитку колонізованої Української Держави та фокусами тогочасної етномовної свідомості, що визначала характер статусу староукраїнської (руської) мови в бездержавному існуванні.

Мовна компетенція **Іпатія Потія** (1541–1613) – ідеолога та подвижника Берестейської унії 1596 року – засвідчує його біблійне трактування сили слова, потребу комунікаційної доступності через староукраїнську (руську) та почасти латинську мови і почасти десакаралізоване сприйняття слов'янської мови. Характерно, що І. Потій не писав церковнослов'янською мовою. В. Щурат слушно в цій харизматичній особистості, попри все, побачив утвердження національного характеру: «Оборона **обряду й мови**, тих чинників, що запоручували цілість і відрубність нашому народові – се, як бачимо, признака діяльності Потія і його наслідника. Се та заслуга, перед якою блідли би які-небудь культурні здобутки, з котрими нам, без унії, прийшлося би потонути як в не польській, то в московській повені» [9, с. 153]. Однак за саме XVII ст. унійна Церква, попри знакові українськомовні спроби І. Потія та В. Рутського, не обрала магістрального українськомовного шляху, весь час роздвоюючись на офіційну мову Речі Посполитої та не полишаючи в богослужінні церковнослов'янської.

Іван Вишенський (пр. 1550 – пр. 1621), на протривагу до І. Потія, пристрасний православний полеміст, традиціоналіст і самотній бунтар. Попри те, що в центрі теоретичної мовної концепції І. Вишенського перебувала слов'янська мова, наділена містично-креативними властивостями, полеміст обирає для вислову своїх думок *просту руську мову*, хоч і насичену церковнослов'янськими на всіх рівнях, однак з виразною перевагою питоми української ономастичної лексики етнонаціонального спрямування (*Русь, руский народ, русин, Мала Русія*) і стає практично утверджувачем цієї лексики в українському суспільному житті. Він палко обстоює диференційне використання мов: церковнослов'янської як священної у богослужінні, староукраїнської (руської) з практичних міркувань – у проповідях. Базовим поняттям його світогляду, і зокрема, мовної свідомості є концепт *простий* у різних парадигматично-синтагматичних зв'язках. Його мовне аксіологічне роздвоєння є дзеркалом реформаційного часу з гіперболічним відображенням мертвої традиції і прийняттям фундаментального поняття Ренесансу – простоти й доступності.

Постать **Мелетія Смотрицького** (1575–1633) як мовної особистості ранньомодерного часу – це фокус релігійно-політичних подій, що суттєво вплинули на роздвоєний шлях української нації як мови і мови як нації. Він обирає слов'янську мову як символ об'єднавчо-православної традиції, польську – як офіційну мову Речі Посполитої і староукраїнську (руську) – як прагматичний спосіб донести біблійні істини до народу. Такий симбіоз не виводив українство на самостійний шлях розвитку, а лише консервував давні церковні й бездержавні українські взаємини, позаяк у своїй основі не мав реформаційного шляху розв'язання проблеми. Основні мовні засади мислителя зводимо до таких положень: 1) незбіжність між вибором мови написання творів та етнічною належністю: перша в історії суспільно-політичної думки обґрунтованість етнічної належності на основі кровно-родових, а не релігійних зв'язків – себто започатковано ментальну зміну парадигми нації з конфесійної на етнічну (національну); 2) ієрархічна дворівнева рецепція мовних кодів на чолі з трійцею священних мов (церковнослов'янською, латинською, грецькою) та польською і меншою мірою староукраїнською (руською) як прагматичним засобом комунікації з менше освіченими простими людьми та прогресивною констатацією вивчати ці мови у школі, серед яких і староукраїнська (руська); 3) оперта на мовні засади апостола Павла потреба мати катехизм, учительні Євангелія, життя Святих тощо староукраїнською (руською) мовою задля пізнання Божої правди й користі для душі; 4) амбівалентне тлумачення водночас української та слов'янської ідентичності через церковнослов'янську мову; 5) диференційованість церковнослов'янської та староукраїнської (руської) мов та їхній взаємний вплив через «Граматику слов'янську (1619 р.)» і формування перших в історії української мови понять «чистоти», себто культури мовлення, крізь призму церковнослов'янської мови.

Петро Могила (1596–1647) – наймітологізованіша постать того часу, що потребує переосмислення і нового трактування. Барокова ієрархічна різномовність П. Могили вписана в контрреформаційний «дух часу» і впливає з його латино-польської освіти та вкоріненості в польське суспільство: релігійні тексти – церковнослов'янською, проповіді та повчання – староукраїнською (руською) з численними полонізмами, суспільно-політичне буття, зокрема й освіта, – польською та латиною. Використання староукраїнської (руської) мови продиктоване

винятково утилітарно-релігійними мотивами: задля розуміння релігійних текстів, виконання християнських обов'язків та «спасіння душі». Попри те, найбільша заслуга П. Могили у виданні українськомовного «Катехизму», перевиданні «Учительного Євангелія» та промовистих українськомовних вкрапленнях у «Требнику» як нагальних життєвих вимогах релігійної української спільноти.

Фрагментарний аналіз знакових постатей І. Потія, І. Вишенського, М. Смотрицького, П. Могили крізь призму статусу староукраїнської (руської) мов засвідчує їхню контроверсійну модель етномовної свідомості. Перед нами різнорідна шкала конфесійності від ідеолога унії І. Потія, ортодоксального православного І. Вишенського, контроверсійного православного, а відтак уніята М. Смотрицького до «вестернізованого» православного П. Могили. Якщо І. Потій не залишив нам жодного твору церковнослов'янською мовою, а хіба староукраїнською (руською) та польською, Іван Вишенський майже цілком староукраїнськомовний, а Мелетій Смотрицький – польськомовний, то Петро Могила – найрізномовніший за своїм вибором залежно від сфери використання. Це свідчить про багатомовний простір Русі з невизначеним рідномовним пріоритетом в умовах бездержавності українців, що жили за принципом *gente Ruthenus, natione Polonus*. Всі ці видатні духовні постаті об'єднані ідеєю лінгвального універсалізму, що на ту пору стрімко еволюціонує до потреби застосовувати утилітарний принцип у мовному виборі: зрозумілої для загалу *простой руської мови* переважно з християнською (а не етнорідномовною) мотивацією: для «спасіння душі». Водночас всі ці автори демонструють «нижчий етнічний рівень» національної свідомості через наскрізно уживані самоназви *руський народ* і *руський язик (діалект)* у протиставленні до інших етносів та мов. Неоціненним є внесок І. Потія та І. Вишенського через запровадження староукраїнської (руської) мови в полемічну літературу, проповіді та послання, а М. Смотрицького та П. Могили в сакральні твори, зокрема учительні Євангелія тощо. Значною мірою інтелектуально-духовна діяльність цих людей визначала розбалансований і несистемний характер статусу староукраїнської (руської) мови.

Література:

1. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. / Вибрані праці. Філологія. К. : Наук. думка, 1987. С. 19–139.
2. Жуковский Аркадій. Петро Могила й питання єдності церков. К. : Мистецтво, 1997. 302 с.
3. Кралюк Петро. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. 208 с.
4. Мацюк Галина. До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві : монографія. Львів : Вид-ий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 432 с.
5. Німчук Василь. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / Берестейська унія і українська культура XVII ст. Львів : Інститут історії Церкви ЛБА, 1996. С. 1–48.
6. Огієнко Іван. Українська літературна мова XVI-го і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. Т. I. 520 с.
7. Селігей Пилип. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
8. Фаріон Ірина. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV-XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. 654 с.

9. Щурат В. Потієва Унія. Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті Інатія Потія. Львів, 1914. С. 150–157.
10. Яворська Галина. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. К., 2000. 288 с.
11. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. К. : Наук. думка, 1986. 159 с.

Фаріон І. Д. Общественный статус староукраїнського язика сквозь призму язикової личности (диахронний аспект XVI – XVII в.)

Анотація. Стаття посвячена проблемі изучения диахронной соціолінгвістики в контексте кореляції общественного статусу староукраїнського (руського) язика и персоналістической лінгвофілософії как нового направления современного українського язикознавання. Раскрыто значение терминов «общественный статус язика» и «язикова личность», их наполнение и кореляция во время XVI–XVII вв. Определены основные исторические события и идеологические тенденции того времени, которые существенно влияли на этноязиковое сознание интеллектуально-духовной элиты.

Раскрыто значение новой идеологической тенденции, предопределенной эпохальным религиозным событием, – Берестейской унией 1596 года: конфессиональное противопоставление *православный – католик* – унията уступило место этническому противопоставлению *поляк – украинец*, что имело непосредственное влияние на усиление статуса староукраїнського (руського) язика.

Проблематика раскрыта на примере этноязикового сознания знаковых фигур предмодерного времени И. Вишенского, И. Потия, М. Смотрицкого, П. Могили, и определено их влияние на характер статуса староукраїнського (руського) язика во время безгосударственного существования. Унията И. Потей, ортодоксальный православный И. Вишенский, сначала православный, потом унията М. Смотрицкий, «вестернизированный» митрополит Православной церкви П. Могила – все они вместе стали персонификаторами многоязыковой модели развития колонизируемого Украинского государства: сакральное противопоставление *церковнословянский язик – простой руський язик (староукраїнський)* и социальное противопоставление: *польський язик – простой руський язик (староукраїнський)*. Такая двойная язиковая оппозиционность свидетельствовала о разбалансированном этноязиковом сознании, что угрожало статусу староукраїнського (руського) язика в условиях *gente Ruthenus, natione Polonus*.

Ключевые слова: диахронная соціолінгвістика, этноязиковое сознание, общественный статус староукраїнського (руського) язика.

Farion I. Old Ukrainian language social status through the prism of linguistic personality (diachronic aspect: XVI – XVII centuries)

Summary. The article deals with the problem of diachronic sociolinguistics study in the context of correlation of the Old Ukrainian (Ruthenian) language social status and personalistic linguophilosophy as a new direction of the modern Ukrainian linguistics. The meaning of the terms “language social status” and “linguistic personality”, their significance and correlation in the period of XVI – XVII centuries are revealed. Principal historical events and the then ideological tendencies that had an essential impact on ethno-lingual consciousness of the intellectual and spiritual elite are determined. The meaning of a new ideological tendency, caused by the epochal religious event – the Union of Brest of 1596, is investigated: the confession-

al opposition of *Catholic – Orthodox – Uniate* gave way to the ethnical one of *Polish – Ukrainian* which had an immediate influence on strengthening of the status of the Old Ukrainian (Ruthenian) language.

The problematics is explored by the example of ethno-lingual consciousness of prominent personalities of the pre-modern time: *I. Vyshenskyi, H. Pocij, M. Smotrytsky, P. Mogila* and their impact on the nature of the Old Ukrainian (Ruthenian) language status in the period of stateless existence. Uniate *H. Pocij*, Orthodox *I. Vyshenskyi*, at first Orthodox and later Uniate *M. Smotrytsky*, “westernized” Metropolitan of the Orthodox Church *P. Mogila* – all of them together have

become personificators of a multilinguistic model of the development of the colonized Ukrainian State: sacral opposition of the Church Slavonic – plain Ruthenian (Old Ukrainian) languages and social one: the Polish — plain Ruthenian (Old Ukrainian) languages. Such double linguistic opposition testified of disbalanced ethno-lingual consciousness of that time that was forming a threatening status of the Old Ukrainian (Ruthenian) language against the background of *gente Ruthenus, natione Polonus*.

Key words: diachronic sociolinguistics, ethno-lingual consciousness, Old Ukrainian (Ruthenian) language social status, linguistic personality.